

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.20.616 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

*Кол жазма укугунда
УДК: 808.1 (575.2) (04)*

САГЫНДЫК КЫЗЫ ЖАНАР

**АЛЫМКУЛ ҮСӨНБАЕВДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ
САЛТТУУЛУК ЖАНА ӨЗДҮК ЧЕБЕРЧИЛИК МАСЕЛЕЛЕРИ**

10.01.01 - кыргыз адабияты
10.01.09 – фольклористика

филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2022

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту “Манас”, фольклор жана акындар поэзиясы бөлүмүндө аткарылды.

Илимий жетекчи: **Көлбаева Мээрим Курманбековна,**
филология илимдеринин доктору, доцент, Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институнун “Манас”, фольклор жана акындар поэзиясы бөлүмүнүн башчысы

Расмий оппоненттер: **Орозобекова Жылдыз Калмашевна,**
филология илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин аппаратынын лингвистикалык экспертизалар бөлүмүнүн эксперти

Казакова Нурзат Аскарровна,
филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ала-Тоо университетинин факультет аралык мамлекеттик предметтерди окутуу кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү уюм: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты жана аны окутуунун технологиялары кафедрасы.
Дареги: 720026, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Тазабек Саманчин көчөсү, 10а.

Диссертация 2022-жылдын 22-апрелинде саат 13.00дө филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдында түзүлгөн Д 10.20.616 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а) Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547) К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканаларынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматовдун проспекти, 27) жана УАКтын электрондук порталынан <https://vc.vak.kg/b/ds--r3q-rf9-gyb> шилтемеси боюнча таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 22-мартында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз маданиятынын тарыхында акындык өнөрдү аздек тутуп, улуттук нарк-нусканы ырларында уюткан төкмөлүк өнөрдү боюна сиңирип, ырларында өзү жашаган доордун сүрөтүн көркөм чагылдырган акындар арбын. Ошондой акындардын бири – Алымкул Үсөнбаев. Ал бир эле учурда турган жеринде ырды жамгырдай сабалаткан төкмө, элдик жомокторду жаңыча формада, өздүк иштелмелери менен жарата алган жаңычыл жомокчу, бир катар элдик эпосторду айтып, өздүк вариантын иштеп чыккан айтуучу, эл алдында шаңкылдаган үнү менен элдик ырларды ырдаган аткаруучу, күүчү, өзүнөн кийинки өнөрлүүлөргө ырчылыктын сырларын үйрөткөн устат акын болгон. Мына ушул ар өнөрдөн куралган синкреттүүлүк акындын чыгармачылыгынын адабият таанууда изилденишин негиздейт. Акындар чыгармачылыгын изилдөөнүн бүгүнкү бийиктигинен туруп карай турган болсок, акындын чыгармачылыгын диссертациялык деңгээлде изилдөөнүн бир канча себебин көрүүгө болот.

Биринчиден, башка акындар сыяктуу эле Алымкул Үсөнбаев акындар чыгармачылыгында канча кылымдан бери жандуу кубулуш катары сакталып келген салттуулукту улантты. Элдик чыгармачылыктагы жомокторду мазмун-формалык жактан жаңылап, кенже эпосторду айтып өз вариантын иштеп чыккан. Ошол эле учурда өзү жашап жаткан заманга ылайыкташа жазма адабияттын таасирлерин синкреттештирген, мазмундук жана формалык жактан жаңычыл чыгармаларды жаратты. Башкача айтканда, өз заманынын ийгиликтерин чыгармачылыгына сиңире алды.

Алымкул Үсөнбаев – төкмө акын, айтуучу катары эле эмес бир канча обондордун жана күүлөрдүн, лирикалык ырлардын, поэмалардын автору катары кыргыз элине кеңири таанымал акын. Ушундай ар өнөрдүн башын бир боюна сиңирген, эки доордо жашап, заман талабына жараша чыгармачылык жаңыланууга ээ болгон. Мына ушул жаңычылдыктар Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгын талдоону, бүгүнкү адабият таануунун жетишкендигинен туруп баа берүүнү негиздейт.

Экинчиден, элдик жомокторду жаңыча формада кайрадан иштеп чыгуудагы акындын ийгиликтери, кемчилиги, кенже эпосторду айтуудагы айтуучунун вариантынын башка айтуучулардан өзгөчөлөнгөн айырмачылыгын белгилөө;

Үчүнчүдөн, акындын өзүнө гана ылайыкташкан чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү, оозеки чыгармачылыктан профессионалдуу чыгармачылыкка өтүүдөгү анын ролу, таасири кандай болду деген маселелерди талдоо;

Төртүнчүдөн, ырчылыгы эки доордо калыптанган акындын чыгармачылыгына доордун таасири канчалык болду деген маселелер Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгына кайрылуунун негизги зарылдыгы болду.

Бешинчиден, акындар чыгармачылыгынын тарыхында Алымкул Үсөнбаевдин аты Токтогулдун окуучусу катары, залкар акындардын замандашы, Калык,

Осмонкул, Карамолдо, Атай, Муса, Шаршен ж.б. өнөрлүүлөр менен филармонияда бирге иштешкен кесиптеш катары көп эле эскерилип, Токтогулдун негизги шакирттеринин бири катары көп эле айтылып, чыгармачылыгы тууралуу ар түрдүү макалалар, эскерүүлөр, конференциялык докладдар жазылып келген. Акындын өмүрү, чыгармачылыгы, ырларынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүгү боюнча эмгек С.Байходжоевдин авторлугунда жазылган. [Байходжоев, С. Алымкул Үсөнбаев [Текст] / С.Байходжоев. – Ф., КСА басмасы, 1962. – 77-б.] Мындан тышкары К.Маликов, К.Рахматуллин, С.Мусаев сыяктуу адабиятчы окумуштуулар акындын чыгармачылыгы тууралуу макалаларын жарыялашкан. Эгемендик жылдарда да акындын чыгармачыгына кайрылуу токтогон эмес [Абдыразаков, А. Кыргыз акындарынын чыгармачылыгы [Текст] / А. Абдыразаков // Алымкул Үсөнбаев. Б.: 1992. – 3-26-б.] [Залкар акындар: Үсөнбаев, А. Шабданбаев Т. Борончиев Ы. 14-том. [Текст] / – Бишкек: “Шам”, 2016. – 289б.] Кенже эпостор боюнча изилдөөлөрдө да А.Үсөнбаевдин варианты жөнүндө пикирлер айтылган. [Кедейкан. Олжобай менен Кишимжан: Эпостор / А.Акматалиевдин жалпы редакциясы менен. [Текст] Түз. Т.Казиев, - Бишкек, Шам, 1997. – 424-б.], [Кебекова Б. Кедейкан эпосунун идеясы жана көркөмдүк өзгөчөлүгү. [Текст] / Б.Кебекова – Фрунзе: Илим. 1964. – 40-б.] ж.б.

Жогоруда белгиленгендей, Алымкулдун чыгармачылыгы тууралуу буга чейин жазылгандар акындын ыр жыйнактарындагы баш сөздөр, акындар чыгармачылыгына тиешелүү фундаменталдуу эмгектердеги портреттик мүнөздөгү иштер, эскерүүлөр экенин көрөбүз. Демек, илимий негизде Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгында калыптанган салттуулуктарды, анын вариантындагы кенже эпостордун сюжеттик өзгөчөлүктөрүн белгилеп жаңычылдыктарын көрсөтүү менен кыргыз адабият тарыхынан алган ордун белгилеп, чыгармаларына комплекстүү талдоо жүргүзүп, баа берүү учурдун талабы. Иштин актуалдуулугу да мына ушул маселелерден көрүнөт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иштер менен болгон байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий иштеринин планы менен дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Алымкул Үсөнбаевдин өмүр жолун, чыгармачылыгын калыптандырган конкреттүү тарыхый, коомдук жагдайларды эске алуу менен акындын инсандык, чыгармачылык портретин түзүү. Акындар чыгармачылыгында канча кылымдардан бери сакталып келген салттуулуктун Алымкул акындын чыгармачылыгында улантылышын жана ошондой эле көпчүлүк ырчылардан бөтөнчөлөнгөн жеке чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн белгилөө, бүгүнкү күнгө чейин жарык көргөн чыгармаларына тематикалык-идеялык талдоо жүргүзүү менен анын ырчылык, төкмөлүк айтуучулук, күүчүлүк, обончулук ар өнөрдүн башын бириктирген чыгармачылык синкреттүүлүк сапатын белгилөө, элдик жомокторду кайрадан иштеп чыгуудагы, кенже эпосторду айтуудагы А.Үсөнбаевдин ийгилик, кемчиликтерин талдап, сюжеттик-композициялык, поэтикалык өзгөчөлүктөрүн

ачуу, чыгармачылыгындагы доордун таасирин, көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу болду.

Бул максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** астыбызга койдук:

- Алымкул Үсөнбаевдин өмүр жолу жана чыгармачылыгынын изилдениш абалына обзор берүү;
- Алымкул Үсөнбаевдин чыгармаларын жалпы акындар чыгармачылыгынын контекстинде талдоого алып, өнөрдө калыптанган салттуулуктун уланмалуулугун, башка акындардан айырмаланган жеке чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү;
- кенже эпосторду айтуудагы өздүк варианттарын илимий анализге алуу жана жөө жомокторду трансформациялоодогу ийгиликтерин көрсөтүү;
- акындын чыгармаларындагы доордун көркөм сүрөттөлүшүн белгилөө;
- чыгармаларынын идеялык багытын, тематикалык, жанрдык өзгөчөлүктөрүн белгилөө;
- акындын айтыш өнөрүндөгү бөтөнчөлүктөрүн ачуу;
- акындын чыгармаларынын поэтикалык өзгөчөлүгүн ачып берүү;
- учурдун талабына жараша илимий жол менен буга чейинки айтылган ой-пикирлерге көз карашыбызды айтуу, тактоо, өз аргументибизди ортого салуу.

Илимий иштин жаңылыгы кыргыз акындарынын ири өкүлү Алымкул Үсөнбаевдин өмүрү, чыгармачылык жолу комплекстүү түрдө биринчи ирет илимий талдоого алынып жаткандыгында. Өзүнө ылайык үнү, чыгармачылык жүзү менен кыргыз маданиятына өз салымын кошкон Алымкул акындын чыгармачылыгы Арстанбек, Токтогул, Жеңижок, Эшмамбет, Калык, Осмонкул сыяктуу акын-ырчыларынын катарында диссертациялык деңгээлде биринчи иретте талдоого алынышында. Бүгүнкү күнгө чейин акындын чыгармачылыгы тууралуу айтылып, жазылып жүргөнү менен анын адабий мурастарын ар тараптан атайын иликтеген эмгек жок. Ошол себептүү, Алымкул акындын чыгармачылыгы боюнча алгачкы илимий-теориялык эмгектин жазылышы иштин жаңылыгын негиздейт.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктарын жана материалдарын акындар поэзиясын, анын ичинде Алымкул Үсөнбаевдин жеке чыгармачылыгын үйрөнүүдө, жогорку окуу жайлардын, орто мектептердин окуучуларына окуу куралдарды, илимий-методикалык эмгектерди жазууда, атайын курстарды өтүүдө, дипломдук, курстук иштерди аткарууда, акындар чыгармачылыгы боюнча окуу куралдарын түзүүдө колдонсо болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Алымкул Үсөнбаев – акындар чыгармачылыгында өзүнө ылайык чыгармачылык бөтөнчөлүккө ээ төкмө акын;
- Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылык калыптануусу башка акындар сыяктуу эле таасирленүү, үйрөнүү, көнүгүү, элдик лирикалык

чыгармаларды аткаруу, жамакчылык, төкмөлүк сыяктуу салттуу эволюциялык жолду улантты;

- чыгармачылыгы төкмөлүктүн, синкерттүүлүктүн, устат-шакиртчиликтин, поэтикалык салттуулуктун нугунда өнүккөнү менен акындын өзүнө ылайык чыгармачылык өзгөчөлүктү тематика тандоодо, элдик мурастарды, жанрларды жаңы ыкмада иштеп чыгууда, айтуучулукта жарата алды.

- Алымкул Үсөнбаев – айтыш өнөрүнүн таланттуу өкүлү;
- Алымкул Үсөнбаев – акындыгы менен бирге мыкты күүчү, обончу, аткаруучу;

- Алымкул акындын чыгармалары идеялык-тематикалык жактан өзүнө чейинки салттуу темаларды улантып, жанрдык жактан ар түрдүүлүккө ээ.

Жалпысынан алганда, Алымкул Үсөнбаев кыргыз акындар чыгармачылыгында өзүнө ылайык өзгөчөлүктөргө ээ залкар талант экени, анын чыгармачылыгы салттуулук менен өздүк чеберчиликтин айкалышуусунан калыптанганы далилденди.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Изилдөөнүн темасына байланыштуу илимий-теориялык, фактылык маалыматтарды талдоого алуу, жуурулуштуруу аркылуу алынган илимий корутундулар изденүүчүнүн жекече салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Диссертация КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун “Манас”, фольклор жана акындар чыгармачылыгы” бөлүмүндө (24.06.2021), институттун Окумуштуулар кеңешинин жыйынында (11.01.2021, №4) илимий талкуудан өткөн. Мындан сырткары эл аралык, республикалык деңгээлдеги бир катар илимий-практикалык конференцияларда докладдар окулуп, илимий макалалар коомчулукка сунушталган. Иштин негизги жоболору РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) тутумуна кирүүчү Кыргызстандын илимий журналдарында чагылдырылып, жалпы 9 (тогуз) макала жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертация үч баптан, киришүү, корутунду, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин көлөмү 186 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын киришүү бөлүмүндө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, алдына койгон максат, милдеттери, методологиялык негизи, жаңылыгы, илимий-практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору берилди.

Диссертациянын биринчи бабы **«Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгынын салттуулугу, жаңычылдык белгилери»** деп аталып, бир нече параграфтарга бөлүндү. Анда акындын чыгармачылыгын изилдениш тарыхы, чыгармачылык калыптануусу, акындар чыгармачылыгындагы калыптанган төкмөлүктүн салттуулугу, устат-шакиртчилик,

чыгармачылыктагы синкретизм, көркөм поэтикалык салттуулуктар өндүү салттуулук жана өздүк чеберчилик проблемалары, айтыш өнөрүндөгү таланты каралды.

1.1. А.Үсөнбаевдин чыгармачылык жолунун изилдениш тарыхы, методологиялык негиздери. Алымкул Үсөнбаевдин чыгармаларын алгачкы жолу 1923-жылы К.Мифтаков жазып алып, КР УИАнын Кол жазмалар фондуна тапшырган. Фольклорист тапшырган материалдарда акындын коштошуу, учурашуу, көрүшүү ырлары жана күүлөрү [Инв №783, №450(1850), №359(148), №56(250), №632(5270), №287(86), №7 К+200), №436(1836)] түзөт. К.Мифтаковдон башка Ы.Абдрахманов, Ч.Шакетаев, Э.Муқанбетов, Ж.Таштемиров, О.Соороновдор да акындын чыгармаларын чогултуп, ар кайсы жылдарда кол жазмалар фондуна [Инв №49 (К243), №359(148), №255(466), №337(797), №485(1994), №623, №563, №249(55), №724] тапшырышкан. Бул материалдардын арасында акындын вариантындагы “Саринжи, Бөкөй”, “Кедейкан” кенже эпостору да бар.

Алымкул Үсөнбаевдин алгачкы “Ырлар” деп аталган жыйнагы 1938-жылы жарык көргөн. Ушул эле жылы “Кожожаш”, “Ырлар жыйнагы”, “Саринжи, Бөкөй” китептери да жарыкка чыгат. Ушундан баштап акындын ырлары, поэмалары, акындын вариантындагы кенже эпостор улам басылып, коомчулукка жарыяланып келет. Ырчынын чыгармачылыгына илимий көз карашта баа берип, басып өткөн өмүр жолуна кайрылгандардын алгачкыларынын бири – К.Маликов. Бул акын жөнүндөгү адабий коомчулуктагы алгачкы пикир десек болот. Акын жөнүндө К.Маликовдун алгачкы макаласы 1938-жылы “Ала-Тоо” журналына латын алфавитинде жарыкка чыгат [Маликов, К. Акын Алымкул Үсөнбаев [Текст] / К. Маликов // Ала-Тоо. – 1938. – № 1. – 3-5 б.]. Мына ушундан баштап акындын чыгармачылыгы боюнча К.Рахматуллин, Т.Үмөталиев, К.Укаев, С.Мусаев, Ж.Таштемиров, С.Байходжоев, В.Виноградов, С.Эралиев, Б.Кебекова, А.Обозканов, А.Абдразаков, С.Тиллебаев, М.Көлбаева ж.б. адабиятчы, окумуштуулар өз пикирлерин жазышса, “Кыргыз адабиятынын тарыхында”, “Кыргыз поэзиясынын антологиясында”, “Залкар акындар”, “Айтыш” серияларында акындын чыгармалары тууралуу айрым ойлор айтылып келген. Булардын ичинен С.Байходжоевдин 1962-жылы жарыкка чыккан “Алымкул Үсөнбаев” [Байходжоев С. Алымкул Үсөнбаев. [Текст] / С.Байходжоев – Фрунзе: КСА басмасы, 1962. –77 б.] аттуу эмгегин баса көрсөткүбүз келет. Бул эмгекте акындын өмүр баяны жөнүндө айтылып, чыгармаларынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү талданып, акын колдонгон көркөм сөз каражаттарына ошол мезгилдин деңгээлинде баа берилген. Автор акындын ырларын үч мезгилге: согушка чейинки жана согуш мезгилиндеги ырларына талдоо жүргүзүп, андан соң согуштан кийинки чыгармалары тууралуу сөз кылган. Жогоруда белгиленген окумуштуулардын эмгектеринде да акындын чыгармаларынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүгү, анын вариантындагы кенже эпостордун сюжеттик, көркөмдүк маселелери каралган. Диссертациялык

иш ушул эмгектердеги ойлорго таянуу менен, системалуу түрдө теориялык негизде илимий натыйжаларды алууга багытталды.

1.2. А.Үсөнбаевдин чыгармачылыгындагы салттуулук, өздүк чеберчилик маселелерин изилдөөнүн объектиси, предмети, методдору.

А.Үсөнбаев ырчылыкты, төкмөлүктү, айтуучулукту, комузчулукту, обончулукту бирдей алып жүргөн, б.а. чыгармачылыгын синкреттүүлүктө өнүктүрүп келген акындардын катарында болгон.

Акындын ар кайсы жылдарда жарык көргөн жыйнактары, анын вариантындагы кенже эпостор, жомоктор жана акындын чыгармачылыгы боюнча изилденген эмгектер иштин **объектиси** болду.

Илимий иштин **предмети** катары А.Үсөнбаевдин жалпы чыгармачылыгы жана чыгармаларындагы салттуулуктун сакталышы жана жекелик өзгөчөлүктөрү, кенже эпосторду, жомокторду айтууда өздүк чеберчилиги эсептелет.

Ишти жазууда фольклортоануу, акындар чыгармачылыгы, адабияттаануу илиминдеги буга чейинки кеңири колдонулуп келген төмөнкү **методдор** пайдаланылды:

1) тарыхый-обзордук – акындын чыгармаларынын жарыяланышы боюнча жана чыгармаларын түз жана кыйыр түрдө талдоого алган адабиятчы окумуштуулардын эмгектери боюнча обзор жүргүзүлдү.

2) салыштырма-типологиялык – А.Үсөнбаевдин ар түрдүү жанрдагы ырлары жана эпикалык чыгармалары башка акындардын, айтуучулардын чыгармалары менен салыштырылып изилденди. Сүйүү, аккан суу, санат ырлары Токтогулдун, Барпынын, Жеңижоктун ушул жанрдагы ырлары менен салыштырылса, “Кожожаш” кенже эпосту С.Конокбаевдин жана Т.Жээнтаевдин варианттары менен, ал эми “Олжобай менен Кишимжан” эпосу С.Сакетеаевдин варианты менен салыштыруу аркылуу ишке ашты.

3) адабий-теориялык – фольклортоануу, адабияттаануу илиминдеги теориялык аныктамалар, жыйынтыктарга таянуу менен акындын чыгармаларына талдоолор жасалды.

4) сюжеттик, поэтикалык талдоо – акындын вариантындагы кенже эпосторду сюжеттик жактан талдоодо эпостордун китеп болуп жарыяланган академиялык басылыштары негизги материал катары пайдаланылды.

1.3 Акындык өнөрдөгү салттуулуктун А.Үсөнбаевдин чыгармачылыгында калыптанышы. Акындар поэзиясынын кайсы өкүлүн албайлы, чыгармачылыгынын калыптанышына түздөн-түз фольклор таасир этет. Алымкулдун ырчылык шыгынын ойгонушуна да өзгөчө таасир тийгизген эң башкы эстетикалык өбөлгөлөр элдик оозеки чыгармачылык, анын ичинде улуу “Манас” эпосу башында турган бир катар кенже эпостор болгон. Эл арасынан жомокторду, элдик ырларды, күүлөрдү көп угуп, анын көбүн эсине тутуп, айрымдарын өз алдынча теңтуштарынын арасында да аткарып жүрөт. Демек, акын чыгармачылыгын алгач фольклордон таасирленүү аркылуу түптөп, кийин акындык өнөрдүн эволюциялык өнүгүү баскычтарын:

жамакчылык, ырчылык, төкмөлүктү басып өтүп, “эл ырчысы – Алымкул төкмө” аталат.

Төкмөлүктүн чыныгы профессионалдык жолуна түшүшүнө Токтогулдун “ырчылык мектеби” чоң таасирин тийгизет. Бала кезинде уккан жомок, эпостор, элдик ырлардын үлгүлөрү акынды ырчылыкка шыктантса, Аттокур, Сулайман, Айдыраалы өңдүү ырчылар жаш Алымкулга ырчылыктын маанисине түшүнүп, көркөм сөзгө кызыгуусун арттырат. Ал эми улуу акын Токтогул Алымкулдун чыныгы элдик ырчыга айланып, татыктуу чыгармаларды жаратып, көпчүлүк элдин арасында чоң кадыр-баркка ээ болуусуна тикеден-тике себепчи болгон. Өз кезегинде Алымкул да Токтосун, Ысмайыл, Эстебес, Ашыраалы сындыу акындарга ырчылыктын сырларын үйрөтүп, устаттык кылат. Бул акындын көркөм сөз өнөрүндөгү устат-шакирттик салттуулугун улантуучу катары мүнөздөйт. Кыргыз элинин атактуу акыны Токтогул Сатылгановго жолугушуп, ырчылык жагынан таалим алышын жаш ырчынын чыгармачылыгындагы бурулуш этабы деп атасак болот. Токтогулдун Алымкулга болгон жаркын мамилеси анын ар бир ырынан эле байкалып турат. “Алымкул устатынан жүздөгөн, миңдеген элдерге рухий ырахат тартуулай алган төкмөлүк өнөрдүн бийик эстетикалык талап-мүдөөсүн, этикалык маданиятын жакындан түшүнүп, комузчулук менен ырчылыктын көптөгөн ыкма, жолдорун, б.а. төгүп ырдоонун сырларын; айтышуунун чеберчиликтерин; обон чыгаруу жолдорун; комуз чертүүнүн түрлөрүн; эпосторду айтууну жана элге тамаша көрсөтүүнү биринчи планга коюп, эл каалап турса түнү бою малдашын жазбай отуруп өнөрүн тартуулоону Алымкул дал ушул Токтогулдан үлгүлөгөн. [Залкар акындар: Үсөнбаев, А. Шабданбаев Т. Борончиев Ы. 14-том. [Текст] / – Бишкек: “Шам”, 2016. –13-б.]

Акындын чыгармачылыгында тематикалык салттуулуктун орун алгандыгын да баса белгилегибиз келет. А.Үсөнбаев да салттуу болуп калган аккан суу, табият, махабат, секетбай, арноо ж.б. темасында чыгармаларды жаратты. Бул темалардын улам кийинки ырчыларда жаңы түс, жаңы маани алышына себепкер болду. Б.а. өзүнө чейинки акындардын салттык нугун уланта алды. Бирок андагы жекелик, өздүк чеберчилик өзү жашап жаткан замандын талап-мүдөөлөрүн, жетишкендиктерин кошо көркөм сүрөттөй алганында болду.

1.4. А.Үсөнбаевдин айтыштарындагы өздүк чеберчилик. “Кыргыз элинин тээ байыркы замандарда калыптанган оозеки адабиятынан башат алып, XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башында өнүгүүнүн бийик деңгээлине көтөрүлүп, бүгүнкү күнгө чейин өсүп-өнүгүп, азыр да элдин сүймөнчүк өнөрүнө айланып жашап жаткан өнөр – айтыш өнөрү [Кебекова, Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы [Текст] /Б.Кебекова. – Фрунзе: Илим, 1982. – 79-б.]. Алымкул Үсөнбаев дагы боз улан кезинен тартып комузчулук менен ырчылыкты чыгармачылыктын кош канатындай күүлөп, өнөр жагынан да, төкмөлүк жагынан да такшалып, өмүрүндө бир топ акындар менен айтышып, кээде алым сабакка өтүп, же учурашууда сынашып, бул өнөрдү улантып келген. Акындын алгачкы айтыштары өзү айылда жүргөндө Сулайман,

Айдараалы ж.б. ырчылар менен ырдашкан айтыштары. Кийин устаты Токтогул менен да далай эл алдында айтышып “Акбаары”, “Кырк-Серке жайлоосунда Токтогул менен жолугушуу”, “Экинчи жолугушуу” деген классикалык үлгүдөгү айтыштарды жаратты. Алымкулдун айтыштары мазмундук жана формалык жактан салттуу айтыштардын нугунда өнүктү, б.а. алым-сабак, учурашуу, тамашалашуу, кордоо маанисиндеги айтыштарды ырдады. Бир катар мезгил шартка ылайыкташкан учурашуу айтыштарын да жаратты:

“Арнап берип өзүмө,

Өкмөт менен партия.

Өстүрдү атак, наамымды.

Түзүк болуп калыпсың,

Түшүндүм жээним жайыңды”. (Алымкул менен Эстебес) [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы. [Текст] А.Үсөнбаев. – Фрунзе. - Кыргызстан, 1973. – 570-бет.]

Тосту калың элиңиз,

Торгоюм, Токо, келиңиз.

Тою болуп кедейдин,

Толкуп жатат жерибиз.

Сыймык конуп кедейге,

Самаган сонун көрүнүш”. (Экинчи жолугушуу) [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы. [Текст] А.Үсөнбаев. – Фрунзе. - Кыргызстан, 1973. –53-бет].

Алымкулдун айтыштарынын көпчүлүк бөлүгүн совет мезгилиндеги айтыштары, б.а. “социалдык курулуштун ийгиликтерин даңазалоо, өлкөнүн өсүп-өнүгүшүнө чакырган агитациялык чакырык мүнөзүндөгү айтыштар” [Көлбаева, М. Айтыш өнөрүнүн табияты (эволюция, жанр, поэтика) [Текст]: филол. илим. док. ... дис. / М. Көлбаева. – Бишкек, 2015. – 141-б.] түздү. Буга “Экинчи жолугушуу”, “Осмонкул менен Алымкулдун совхоздор жөнүндө айтышы”, “Ленин күнү” ж.б. айтыштарын кошобуз. Бул айтыштарда жаңы замандын, совет мамлекетинин жетишкендиктери, эмгектин мыктылары өзгөчө идеализацияланган.

Демек, А.Үсөнбаев төкмөлүктө “Акбаары”, “Кырк-Серке жайлоосунда Токтогул менен жолугушуу”, “Аксы багытында” ж.б. классикалык үлгүдөгү айтыштарды жаратуу менен өз заманынын ийгиликтерин, жетишкендиктерин жар салган чакырык мүнөзүндөгү айтыштарды да жарата алды.

Жыйынтыгында Алымкул Үсөнбаевди акындар поэзиясында калыптанган салттуулуктун нугунда чыгармачылык тагдыр күткөн акын, төкмө, улуу устат, кыргыз маданиятында өз орду бар инсан катары сыпаттоого болот.

Экинчи бап **«Фольклордук жанрлардын Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгында иштелиши»** деп аталып, 2 параграфтан турат. Бул бапта акындын элдик жомок, уламыштардын негизинде жараткан жомоктору, акындын вариантындагы “Кожожаш”, “Олжобай менен Кишимжан”,

“Саринжи, Бөкөй” эпостору, аларды башка варианттардан айырмалап турган сюжеттик өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө аракет жасадык.

2.1. Элдик оозеки чыгармачылыктагы жомок, уламыштардын А.Үсөнбаевдин чыгармачылыгында кайрадан иштелиши. Элдик жомок, уламыштарды акындар кайрадан иштеп чыгып, кара сөздү ырга айландыргандыгын бир катар изилдөөчү-окумуштуулар белгилеп келишет. Белгилүү адабиятчы Г.Орозованын акындар жаратуучулар экендиги жөнүндөгү “...анан дагы айтуучу акын даяр салттуу сюжетти оозеки аткарууда аны кайрадан айтат. Анда жалпы тема, композициялык ыкмалар, салттуу формулалар сакталат. Бирок, ар бир акын чыгарманы механикалык түрдө кайталабайт. Ал салттуу сюжетти салттуулуктун ичинде кайра курат, өз алдынча калыпка салат, кайрадан ырдайт. Ал чыгарманы жаңыдан жаратат, өзүнүн кошумчаларын киргизет б.а. ар бир айтуучу толук кандуу жаратуучу боло алат” [Орозова Г. Кыргыз элдик поэмаларынын табияты (Жанр. Сюжет. Историзм) [Текст] монография / Г. Орозова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2015. – 10-б.] – деген пикиринде ар бир акындын жаратуучу экендигин тастыктайт.

Алымкул Үсөнбаев да эл арасындагы жомоктордун негизинде “Көзөлшаа”, “Жолборс минген киши”, “Жунусбай мерген”, “Байкобул абышка”, “Эшектен жолборс” жомокторуна жаңы түс берип, ырга айландырып, кайрадан жаратты. Ал бул чыгармалардын элдик мазмуну аркылуу уурулукту, зулумдукту, ач көздүктү ашкерелеп, адилеттүүлүк, ак ниеттик идеяларын даңазалайт. Тактап айтканда, «Жолборс минген киши» жомогунда элдин мал-мүлкүн уурдап, жеңил оокат менен жашаган уурунун жолборско кабылып, өлүмдөн чоң кыйынчылыктар менен араң кутулганын баяндоо менен «ууруну каракчы урсун» деген элдик түшүнүктү берсе, башка жомогунда эки таптын ортосундагы карама-каршылыктын себептерин ачууга аракеттенет (“Эшектен жолборс”). Ал эми “Көзөлшаа” жомогунда А.Үсөнбаев карапайым эл арасынан чыккан Акылбектин жетик акылы менен кыйынчылыктардан жол таап, акылы менен элге алынышын жана эл башкарган Зара хандын адамдын жакшылыгын билип, ыраазычылыгын билдирип, элин ойлогон хан экендигин жеткиликтүү деңгээлде сүрөттөп бере алган. Акындын башка жомоктору сыяктуу эле “Байкобул абышка” жомогунда да эки таптын ортосундагы ажырым жана акыйкаттык ар дайым карапайым адамдар тарапта экени ишенимдүү чагылдырылган. Ошондой эле сюжеттик-композициялык курулушу жагынан пейзаждык сүрөттөөлөр басымдуу кылса, окуяны көркөм чагылдырууда салыштыруу ыкмасына негизги басым берилгени байкалат.

Элдик жомоктор адабий жомокко өтүү абалында бир катар өзгөрүүлөргө учурайт. Мына ошол процессте төкмө акындар, кол жазма акындар чоң милдетти аткарат, б.а. эл оозунда айтылган салттуу жомоктук сюжеттерге акындык эргүү, талант менен жаңыча өң-түс берет. Демек, А.Үсөнбаев – элдик кереметтүү жана турмуштук жомокторду ырга айландырып, трансформациялоодо элдик жомокторго тиешелүү салттуулукту сактоо менен бирге, бул жомоктору сюжеттик, поэтикалык жактан жогорку деңгээлде иштеп чыккан акын. Акындын жомоктору чыгармаларын жанрдык жактан ар түрдүү

кылып, ошол эле мезгилде өздүк чеберчилигин да көрсөтөт. Бул маселелерди оозеки айтылган элдик жомоктордун ырга түшүп, улам кийинки муундун көркөм казынасына кошулган мурас катары карайбыз. Өз кезегинде бул жомоктор элдик жомоктордун жаңыча өмүр алышына өбөлгө болуп, адабий жомоктордун жаралышына негиз болуп берет.

Ал эми А.Үсөнбаевдин жомокторунда биз байкагандай бир жагынан күчтүү психологизм, татаал сюжеттик курулмалар жокко эсе болсо, экинчи жагынан акындын чыгармачылыгы фольклордун негизинде калыптанып, өнүгүп келгендигин эске алсак, чыгармалары фольклордук алкактан толук чыгып кете албайт. Бул жагдайларга карабастан А.Үсөнбаевдин жомоктору элдик жомокторду ырга айландырып, жаңычылдыктарды кошуп, формалык жактан өзгөргөн жаңы вариант катары, элдик жомоктон адабий жомокко өтүүдөгү бир баскычы катары эсептейбиз.

2.2. А.Үсөнбаевдин вариантындагы «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан» эпосторунун сюжеттик өзгөчөлүктөрү. Алымкул Үсөнбаевдин эпосторду айтуучулугу – анын көп кырдуу чыгармачылыгынын дагы бир салмактуу жагы болуп эсептелет. Эпикалык мурастар, айтуучулук, варианттуулук боюнча көптөгөн чет элдик жана кыргыз фольклористтери баалуу ой-пикирлерин айтып келишкен. Мисалы, А.Лорддун пикирине таяна турган болсок, окумуштуу айтуучулукту үч стадияга бөлөт. Биринчи стадияда айтуучу – жөн гана угуучу. Экинчи стадияда айтуучу, устатынан музыкалык инструменттин жардамы менен (же жардамысыз деле) эпосту айтуунун, аткаруунун, баяндай билүүнүн бардык жол-жобосун толук үйрөнөт. Үчүнчү стадияда айтуучу белгилүү бир эпикалык чыгарманы эл алдына аткарууга жарап калат [Лорд, А.Б. Сказитель [Текст] / А.Б.Лорд. – Москва: Восточная литература, 1994. – 33-37-бет.]. А.Лорд өз эмгегинде көбүнчө айтуучулукка гана ыктаганын көрөбүз. Фольклористтин жогорку пикири же айтуучулуктагы бул такшалуу этабы кыргыз акын-ырчыларына деле туура келет. Кыргыздын белгилүү акын-ырчылары элден же устатынан уккан эпикалык чыгарманы кайталап айтып айтуучу бойдон калбастан, акындык талантына, өздүк чеберчилигине жараша кайрадан иштеп чыгып, сюжеттик, поэтикалык жактан өнүктүргөн жаратуучулар болгон.

А.Үсөнбаевдин вариантында “Кожожаш”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Саринжи-Бөкөй” жана көлөмү чакан “Кедейкан” кенже эпостору бар. Акындын вариантындагы бул кенже эпостор (“Кедейкандан” башкасы – С.Ж.) 1938-жылдан бери бир канча жолу басылып, окурмандарга тартууланып келди. Жогорудагы кенже эпосторду акын бала кезинен эл арасынан угуп чоңойсо, кийин устаты Токтогулдан толук үйрөнгөн. А.Үсөнбаев устаты Т.Сатылгановдун жанында жүрүп ал айткан эпостордун, жомоктордун көбүн өздөштүрүп, баарын толук аткара билүү өзгөчөлүгүнө ээ болгон. Өз алдынча эл алдына чыгып төгүп ырдап, ыр куруунун техникасын өздөштүрүп калган десек болот. Бирок акындар чыгармачылыгы боюнча илимпоз изилдөөчү А.Обозканов айтуучулар боюнча төмөндөгүдөй оюн билдирет: «Айтуучу - биринчиден, өзү айтчу, жаратчу чыгарманын негизги өзөгүн элдик чакан

жомок, айтым, аңыз, уламалардан алып, арбытып айтып, ар тарабынан байытып, көркөмдөп, эпостук даражага көтөрүп, же жаңы чыгарма жаратып айткан алп төкмөлөр. Экинчиден, таланттуу ырчылар тарабынан айтылып жүргөн эпос, дастандарды алардан үйрөнүп алып эч жерине оңдоо, түзөө киргизбестен (булардын акындыгы жок бирок, өнөрү, эске тутуусу күчтүү куйма кулак адамдар), ошол калыбында аткаруучу – элге таратуучулар» [Обозканов А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты. [Текст] Обозканов А. – Бишкек: Шам, 2006. – 74-б.]. Тактап айтканда, биринчиси устатынан үйрөнгөн материалды мезгил-убакыттын өтүшү менен оңдоп түзөп, алымча-кошумчаларды киргизип, өзүнүн вариантын сунуштайт, жөнөкөй сөз менен айтканда, жаратуучу. Экинчиси, устатынан үйрөнгөн материалдарды эске тутуусунун өзгөчөлүгү менен жаттап калып, элге жеткирет. Бул жерде эч кандай устатындагы материалды кайра иштеп чыгуу деген жок. Эми А.Үсөнбаевдин чыгармачылыгы жогорку аталган эки багыттын кайсы тобуна кириши мүмкүн деген суроого жооп издейбиз. Анткени окумуштуу жана фольклорист О.Сооронов «Кедейкан» деген кенже эпостун баш сөзүн жазып жатып мындай кызыктуу фактыга токтолгон: «Токтогулга барып сабак алган, чоң акын болуп калганга чейин Токтогулга шакирт болуп жүргөн Алымкул Үсөнбаев «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй» эпосторунун айтуучусу, К.Акиев «Жаныш-Байыш», «Курманбек» эпосторунун айтуучусу, а түгүл бул чыгармалардын автору катарында кабыл алына баштаган учурлары да бар. Ал эми Токтогулдун ысмы бул чыгармаларга байланыштуу эч жерде эскерилбей келатканын жогоруда айттык. Бул маселеде адилеттүүлүк кылгыбыз келсе, аталган эпосторду жарыялоодо Токтогулду биринчи атап, анан «айтып, жаздырган Калык Акиев же Алымкул Үсөнбаев» десек туура болот эле» [Кедейкан [Текст] Кедейкан. Шырдакбек. Тайлак баатыр. Эмгек ырлары (“Эл адабияты” сер. 11-т.) / Түз: А.Акматалиев, О.Сооронов. – Бишкек: “Принт-экспресс”, 2016. – 7-б.] деген пикирин билдирген. Жогорудагы А.Лорддун жана А.Обозкановдун эмгектерине дагы да үнүлүп көз жүгүртсөк, такшалган айтуучу боло албай калган акындар да кездешет деген ойду жолуктурабыз. Алардын кемчилиги ыр куруу формуласын аң сезимсиз деңгээлге көтөрүп, тематикалык жактан структуралык багытта ой жүгүртүп, ырларды бир бүтүндүк кылып жаратуу таланты жетишсиз болгону. Ал эми жогоркуларды жеңип, кийинки тепкичке көтөрүлгөн инсандарга канондук сюжет, андагы каармандар жана тема берип койсо, өздүк чыгармачылыктан өткөрүп, кыял-фантазиясын иштетип, салттуулуктун өзөгүндө жаңы нерсени жаратат деп белгилейт, – А.Лорд. Тилекке каршы Т.Сатылгановдон жогорудагы чыгармалардын бири да жазылбай калганы абдан кейиштүү, бирок толук кандуу А.Үсөнбаев айтып кеткен «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй» эпосторун да Токтогулга ыйгара берүү негизсиз. Анткени алп акын Токтогул кандай иштеп чыкты эле жана А.Үсөнбаев канча пайызын айтуучулук таланты менен кайра жарата алды же жөн гана жаттап алып айтып жүрөбү дегенди далилдеш да кыйын. Т.Сатылгановдун акындык дарамети жана чийки

материалды өздүк андоодон өткөрүп, эстетикалык көркөм дөөлөттү жарата алчу кубатына шегибиз жок, бир гана Т.Сатылгановдун жанында башка акындарды эч кандай илимий аргументи жок тарыхый ордун төмөндөтө берүү негизсиз. Анткени А.Үсөнбаев репертуарындагы «Көзөлшаа», “Жолборс минген киши” ж.б. кара сөз менен айтылган жомокторду ырга салып, сюжеттик-композициялык курулушу, көркөм сөз каражаттары, идеялык-тематикалык жактан жакшы иштеп чыккан. Ал эми бул аталган жомоктор Т.Сатылгановдо жана А.Үсөнбаев үлгү алган эч бир акында ыр формасында айтылган варианттары кездешпегенин эске алып, А.Үсөнбаев жараткан «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй» эпосторунун варианттары өз алдынча чеберчилик менен өздөштүрүлгөн өзүнүн алымча кошумчаларын жасай алган жаңычыл үлгүсү деп атоого болот.

Салттуулукту аныктоодо көлөмү жагынан жана өзөктүү окуялары толук сакталган варианттар болуп эсептелинген С.Конокбаевдин жана Т.Жээнтаевдин айтуусундагы варианттар менен салыштырма-типологиялык анализ жүргүзүлдү. А.Үсөнбаевдин варианты төмөндөгүдөй сюжеттик түзүлүшкө ээ: 1. Кожожаштын балалык чагы, мергенчилиги; 2. Кожожаштын Зулайкага үйлөнүшү; 3. Кожожаштын жана Сурэчкинин көргөн түштөрү; 4. Кожожаш жана Сурэчкинин жолугушуусу, эчкинин каргышы; 5. Кожожашты Сурэчкинин азгырып алып кетиши; 6. Кожожаштын аскада калышы, мергендин өлүмү; 7. Молдожаш. Бул берилген ар бир бөлүм дагы майда темаларга бөлүнүп берилет. А.Үсөнбаевдин эпостун идеялык концепциясын өзгөчө оригиналдуулук менен иштеп чыкканын көрсөк болот. Кожожаш кудай берген өзгөчө талантты аша чаап пайдаланып, адам менен табияттын ортосундагы теңсалмактуулукту бузуп, Сурэчкини каргышы Молдожаштын кеги менен уланып, ушундай карама-каршылык болуп калмак, ошол конфликтти табият биринчи колун сунуп, бир нукка, ыргакка келтирди. Сулайман Конокбаев жана Төлөмүш Жээнтаевдин варианттарынан айырмаланып, көчмөндөрдүн көкүрөгүндө жаткан эңсөөнү сезимталдык менен аңдап, чыгармачылык көркөм таланты аркылуу элине тартуулай алган.

“Олжобай менен Кишимжан” лирикалык кенже эпосунун үч варианты жазылып калган. (1925-27-жылдары С.Сакетаевден, экинчи вариант Кабылов Матраимден, үчүнчү вариант А.Үсөнбаевден 1940-жылы жазылып алынган). Жогоруда белгилеп кеткендей А.Үсөнбаевдин төкмө акындык таланты, устатынын кайталангыс чеберчилиги (Токтогул Сатылганов), көркөм кабылдоо өзгөчөлүгүн баса белгилеп кетүү зарыл, анткени С.Сопубековдун вариантына салыштырмалуу «Олжобай менен Кишимжан» эпосундагы окуяларга дыкат мамиле жасап, сюжеттик-композициялык курулушун, каармандардын эстетикалык өзгөчөлүгүн, көркөм сөз каражаттарын профессионалдуулук менен иштеп чыккан. Акындын айтуусундагы вариант төмөндөгүдөй негизги окуялардан турат: 1. Олжобай менен Кишимжандын ата-теги; 2. Олжобай менен Кишимжандын сүйүүсү, Кишимжандын башкага жар болуусу, Кудакенин кастыгы; 3. Олжобайдын кыпчак элине көчүп келиши, кыпчак элине хан болуш, Чачыкеге үйлөнүшү; 4. Кишимжандын Олжобайга кабар жибергени; 5.

Чачыкенин окуясы; 6. Олжобайдын кыпчак элине келиши, Кишимжанга, Кудакеге жолугушу; 7. Олжобайды Кудакенин кармашы; 8. Олжобайдын Кишимжанды алып качуусу; 9. Олжобайдын өлүмү; 10. Кишимжандын өлүмү; 11. Кудакеден кыпчактардын өч алышы.

Негизи А.Үсөнбаев Олжобай менен Кишимжандын ортосундагы мамилеге басым жасап жүрүп олтурат. Баатыр кыпчак элине кете элек мезгилдеги экөөнүн мамилесин көтөрүлгөн тондо абдан мыкты сүрөттөп жүрүп олтурган. Эки жаштын чыныгы сүйүүсүн лирикалык тондо эң мыкты кылып чагылдырып, иштеп чыккан. Демек айтуучу эпостун алдыга койгон максатын ар кандай курч кырдаалда, символдуу сүрөттөлөр, салттуу мотивдерди колдонуу менен көркөм андоодон өткөрүп, жаңыча иштеп чыгып, өз кошумчаларын киргизет.

“Саринжи, Бөкөй” кенже эпосун А.Үсөнбаевдин жана С.Конокбаевдин варианттарында кездештиребиз. Эки айтуучудан тең 20-жылдары К.Мифтаков жазып алган. А.Үсөнбаевдин варианты 1938-жылы М.Элебаевдин баш сөзү менен жарыяланган. Кийин 1958-жылы Р.З.Кыдырбаева кайрадан басмага даярдап, жарыялаган. 1998-жылы А.Үсөнбаевдин жана С.Конокбаевдин варианттары, “Эл адабияты” сериясынын 6-томуна “Жаңыл Мырза” эпосу менен биргеликте А.Жайнакованын даярдоосу менен жарыяланат. Ал эми 2015-жылы эки вариант “Кыз Сайкал” менен “Эл адабияты” сериясынын 8-томунда басылып чыкты.

А.Үсөнбаевдин айткан варианты С.Конокбаевдикине салыштырмалуу көркөмдүгү жана тексттин жыйынтыктыктуу, так иштелип чыгышы боюнча жогору тураарын Р.З.Кыдырбаева белгилеген [Кыргыз адабиятынын тарыхы. Кенже эпостор жана поэмалар [Текст] 3-том. / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Б.: “Кут-Бер”, 2017. – 266-бет]. А.Үсөнбаевдин вариантында эпос баштан аяк ыр түрүндө берилип, акындын вариантындагы башка эпостордой эле салттуу поэтика көбүрөөк орун алган. Баяндоо көп учурда каармандардын атынан жүргүзүлүп, ал монолог, диалогго орундуу алмашылып турат. Ал эми С.Конокбаевдин вариантында кара сөз менен автор тарабынан баяндоо көбүрөөк орун алган. А.Үсөнбаевдин вариантында образдардын иштелиши, реалдуулукка жакындыгы, эпикалык чыгарманын талабын толук аткарып тургандыгы менен да баалуу.

“Кедейкан” эпосунун эки варианты бар. Бири 1938-жылы жарыкка чыккан Калык Акиевдин айтуусундагы Токтогулдун варианты. Экинчиси, 1927-жылы К.Мифтаков жазып алган А.Үсөнбаевдин варианты (Инв.№49(243) «Кедейкан» эпосунун идеясы жана көркөмдүк өзгөчөлүгү» аттуу эмгегинде Б.Кебекова төмөндөгүдөй пикирлерин айтат: “Токтогулдуку боюнча Кедейдин хан болушу окуянын жүрүшүндө даярдалгандыктан, анын бийликте кала бериши ишенимдүү чыккан. А.Үсөнбаевдин вариантында окуя үзүлүп-үзүлүп берилгендиктен, элге таандык негизги данегин бөлүп алуу да кыйынчылыкка турат. Сөзсүз, бул варианттан Токтогулдуку идеялык-көркөмдүк, композициялык түзүлүшү жагынан да жогору турат. Ал эми А.Үсөнбаевдики эпостогу тигил же бул көрүнүштү тактоодо зарыл. Өз алдынча турганда

изилдөөнүн объектиси боло албайт” [Кебекова Б. Кедейкан эпосунун идеясы жана көркөмдүк өзгөчөлүгү. [Текст] / Б.Кебекова – Фрунзе: - Илим, 1964. – 3-б.].

А.Үсөнбаевдин вариантынын көлөмү 1423 ыр сабынан турат. «Кедейкандын» окуяларын баяндоо А.Үсөнбаевде түз эле Кедейдин Ак эшенге келишинен башталат. Кээ бир бир эпизоддор абдан кыска баяндалат. А.Үсөнбаевдин вариантында өзбек, казак, тилдеринен кирген, эпосторго мүнөздүү болбогон сөздөр учурайт (закончу, партия, запас, керебет, келеди, береди ж.б.). Алымкулдун вариантындагы окуялардын баяндалышына караганда эпостун мазмунун толук үйрөнгөн эмес. Үзүл кесил гана эсте калгандарын айткан, өзүнчө чыгармачылык шык менен андан ары тереңдетип, өзгөчөлөнүп кете албаган.

Жогорудагы Алымкул айткан элдик эпостордун варианттарын салыштыра келип, акындын чыгармачылыгындагы бир айырмачылык катары, элдик кенже эпосторду айтууда, элдик сюжетти кайрадан иштеп чыгууда, элге жеткирүүдө Алымкул Үсөнбаев чоң эмгек кылганын, айтуучулукта өзгөчө орду бар экенин белгилөөгө болот.

Жыйынтыктасак, А.Үсөнбаевдин элдик жомокторду кайрадан иштеп чыгып, ыр түрүндө жомок жаратышы, ал жомокторунун сюжеттик курулушу, поэтикалык өзгөчөлүктөрү, образдар системасынын берилиши акындын айтуучулук өнөрү менен бирге каралуучу өздүк чеберчилиги экендигин айгинелейт.

Үчүнчү бап «**А.Үсөнбаевдин чыгармаларынын жанрдык, тематикалык жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрү**» деп аталып, үч параграфтан турат. Анда акындын чыгармаларынын тематикалык, жанрдык көп түрдүүлүгү, чыгармаларында доордун сүрөттөлүшү жана поэтикалык өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

3.1. Акындын чыгармаларынын тематикалык, жанрдык көп түрдүүлүгү. Алымкул Үсөнбаевдин көркөм мурасы жанрдык жактан ар түрдүүлүккө ээ экенин байкоого болот. Ал санат, насыят, терме, сүйүү, эскерүү, айтыш сыяктуу элдик оозеки чыгармачылыктын салттуулугун улантуу менен бирге бул жанрларда өзүнүн чеберчилигин көрсөтө алды. Алымкул өз **санатында** эмгек гана эрезеге жеткирерин белгилеп, “эл менен сен бийиксиң, элден чыксаң кийиксиң” деп Арстанбектин калк тууралуу таамай оюна “кандай мыкты болсоң да, кайратың чыгат эл менен” деген жаңыча ой менен өз кошумчасын айтып турат.

Акындын **кошок** жанрындагы ырларына “Зууракандын кошогу” аттуу ыры кирет. Бул ырын акындын жамакчылыктан ырчылыкка өтүп жаткан мезгили катары карасак туура болот деген ойдобуз, анткени кошокто элдик кошокторго тиешелүү көндүм нуктардан алыс кетпегени байкалат.

Акындар чыгармачылыгындагы салттуу темалардын бири – **аккан суу**. Дүнүйө, өлүм, өмүр аталышындагы ырлар сыяктуу эле бул аталыш да акындардын жеке баамы, чыгармачылык дараметине жараша түрдүүчө сүрөттөлөт. Суунун улуулугун, анын адам өмүрү үчүн кымбат экенин Алымкул

Үсөнбаев да ырдаган. Суунун жан-жаныбарга жашоо берген ыйык касиетин, пайдасын ырдап келип, ырды өзү жашаган доорго байланыштырып аяктайт.

Пахта, жибек, кызылча,

Арпа, буудай, ак сулуу,

Ар өсүмдүк дандарга,

Дары, майдай жаккан суу” [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы. [Текст] А.Үсөнбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 35-б.].

Бардык эл ырчылары, төкмө акындар сыяктуу эле А.Үсөнбаев да **махабат темасына** кайрылбай койгон эмес. Анын “Жүзүмдөн бир тал үзүп бер”, “Түл менен”, “Ак жибек кийген селкиге”, “Эскерме”, “Жигиттин каты” ырлары махабат темасында жазылган саналуу ырлардан. Алымкул окутуучусу Токтогулдан таасирленгенин билебиз, ошондуктан улуу акындын сүйүү темасындагы ырларын мазмун-формалык, стилдик жактын улантышы байкалат. Мисалы, “Селкинчек” деген ырында Токтогулдун ырларына окшош образдуу параллелизмди, көркөм элестерди көрүү кыйын эмес.

А.Үсөнбаев өзү жашап жаткан шаар, кыштактарын, барып элге ыр ырдап жүргөн жайлоолорун ырга кошуп ырдап **табият темасындагы (пейзаждык лирика)** ырларды жараткан. “Каркыранын көрүнүшү”, “Күз”, “Жазга маал”, “Капчыгай”, “Ысык-Көлдө”, “Кең-Кол”, “Кең-Сай”, “Кыргызстан”, “Фрунзе”, “Жалал-Абаддын көрүнүшү”, “Кыргыз тоосу”, “Таластын көрүнүшү” ж.б. ырлары буга күбө. Бул ырларынан кыргыз жергесинин образы көз алдыга элестеп, акын сүрөттөгөн кең аймактардын географиялык түзүлүшү, экономикалык абалдары менен тааныша алабыз. Акын бул темага 30-жылдарда эле кайрылып жана чыгармачылыгынын бардык мезгилинде улам кайрылып, ырдап, жазып турган.

Угуучуну оң сапаттарга үндөп, философиялык ой жүгүртүүлөрдү камтыгандыгы менен айырмаланып турган нускалык (дидактикалык) үгүт, үлгү маанисиндеги терең ойлор күчтүү сакталган **насаат ырлар** Алымкулда эр азаматтын жашоодогу оң-терс сапаттарын сыпаттоо менен ырдалат. Акындын насаат ырларын согуш темасына арналган ырларында абдан көп учурайт. Алымкул элдик оозеки чыгармачылыктагы салттуу болуп калган санат-насыят ырларынын нугунда өзүнүн чыгармаларын жаратуу менен өз заманынын жетишкендиктерин, кемчиликтерин кошо сүрөттөө менен бул жанрларга жаңы бир өң-түс бергенин байкоого болот.

Эл арасында барктуу, кадырлуу, оозунда кеби бар, сөзгө чебер өнөр ээлеринин чыгармачылыгына, адамдык сапатына, адамкерчилигине, алардын коомдогу алган орду, бири-биринен өзгөчөлүнүп турган артыкчылыктары жана негизги жакшы жактары сыпатталган **эскерүү ырлары** [Жаманбаева, К. К. Досу уулунун чыгармачылыгында салттуулуктун улантылышы жана өздүк чеберчилик [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / К. Жаманбаева. – Бишкек, 2017. – 107-б.]. А.Үсөнбаевдин өнөр казынасында да орчундуу орунду ээлейт. “Калыкка эстелик”, “Мусага эстелик”, “Атайга эстелик”, “Шотага” ж.б. ырлары жалпыга белгилүү зор таланттарды эскерүүгө арналган.

А.Үсөнбаевдин чыгармачылыгында **балдар темасы** да орун алган. Алымкул Үсөнбаевдин санат ырлары анын көбүнчө балдарга арналган ырларында камтылат. Алымкул акындын балдар темасындагы чыгармалары жаш бөбөктөрдүн аң-сезимине төп болуп, алардын ой-кыялын, келечектеги максаттарын камтыйт. Балдарга арналган ырлары “Кыздын тилеги”, “Бул ырды апам ырдаган”, “Бөбөктөр”, “Лыжа тепкен кыз”, “Иниме”, “Бактылуу балдарга” ж.б. Бул чыгармалардын көпчүлүгүндө акындын балдарга арналган насыяты, каалоо-тилеги өз ордун тапкан.

Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгы жазмага өткөндөн кийин эки багытта, нукта кеткендиги байкалат. Бири, өзү билип, айтып жүргөн, айрымдарын кийин иштеп чыккан элдик жомокторунун, “Саринжи-Бөкөй”, “Кожожаш” өңдүү эпосторунун, элдик салт-нуска менен ырдалган санат, насыят, кошок, аккан суу ж.б. төкмөлүк ыкта ырдалган салттуу үлгүлөр болду. Экинчиси, кадимки профессионал жазма акындардай жаңы ык табууга умтулган ар кыл формадагы ырлары жана поэмалары. Элдик төкмө акындардын чыгармачылыгында поэма негизги орунда тургандыгы маалым, акындын чыгармачылыгы бул жанрды да өз ичичне камтыйт.

3.2. Акындын чыгармачылыгындагы доордун сүрөттөлүшү же жаңы замандын жарчысы катары жаралган ырлар. Өз элинин турмуш-жайын, ой-тилегин, илгери үмүттөрүн, аз болсо да, комузга кошуп, тилектештеринин арасында ырдаганын Алымкул акын көп эскерген. Акындын Октябрь революциясына чейинки ырларынын көпчүлүгү көздүн жашы, көкүрөктүн дарты менен жуулгандыгын өз эскерүүлөрүнөн маалымат ала алабыз. «Мага эски ырларымды эске түшүрүш өтө кыйын, – дейт Алымкул Үсөнбаев, – анткени, мен эски ырларымды эске салуу менен таза унуткум келген эски турмушумду эске түшүрөм. Бала Үсөндүн агасынын ашындагы ырдаган ырымды ойго салсам, менин көз алдыма аштан кийинки манаптардын кызыл камчыга алып, үй-жайымды талап, жалгыз атымды тартып кеткени элестейт. Ал эми 1916-жылдагы ырларымды эскергенимде мен суудай аккан канды, көлдөй жашты элестетем» [Маликов, К. Эл ырчысы Алымкул [Текст] / К. Маликов // Ленинчил жаш. – 1954. – 17 ноябрь]. Акындын өткөн доорду чагылдырган азыраак ырларынын катарында “Өткөндөгү бир элес” ыры бар. Бул ырында Чаткалды ээлеген басмачылар жөнүндө минтип ырдайт:

Бузулбас чеп болот деп,
Чаткалды ээлеп басмачы,
Өткөн-кеткен адамды,
Карактап эчен талады.
Убалына карабай,
Айыбы жок жазыксыз,

Өлтүрдү кары, баланы [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы [Текст] / А.Үсөнбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 274-б.]. Демек, Алымкул Үсөнбаев өзбашынан өткөндөрдү ырга салуу менен катаал турмушту, өткөн доордун азап-кайгысын толук чагылдырып бере алган.

Советтик мезгил өз идеологиясын таратууда, элге жайылтууда Алымкул сындуу эл акындарын пайдаланышкан. Кыргызстандын ар кыл региондорунан, өрөөндөрүнөн өнөр ээлерин чогултуп, ырчы-чоорчуларын колхоз, совхоздоруна концерт койдуртуп, жумушчу-дыйкандардын руханий жан дүйнөсүн байытуу менен кошо идеологияны жайылтууну да милдеттендирген. Мындай процесстин кемчилик жактары менен кошо артыкчылык жактары болду. Токтогулдун, Калыктын, Осмонкулдун, Алымкулдун «Ленин», «Партия», «Жаркын келечек» сыяктуу ырлары жаралды. Акындын бул темаларда жаралган ырлары өтө көп. Ушундай темадагы ырлар менен жаңы доорду, жаңы заманды мактап, андагы болуп жаткан өзгөрүүлөрдү «Москва», «Конституция күнүнө», «Жыргап жатат элибиз», «Жыйырма жылдык октябрга арнап», «Москванын көрүнүшү», «Октябрдын таңы менен», «Учкан уя» ж.б. сыяктуу ырлары Советтик өлкөнүн өзгөчө ар кыл жактарын белгилеп, кыргыз элинин илими, билими, маданияты эркиндикке жеткенин баса белгилеп көрсөткөн. Мисалы;

«Эл жыйып суд кылчу эле эки жаран,
Бийлеген ал жыйынды зулум заман.
Пара алып, бай жанынын сөзүн сүйлөп,
Кедейди өкүм зордук кетчү талап.

Биздин суд, чын большевик, таза жүрөк.
Советтик уясынан учту түлөп.
Бир тиет, бир кишинин баласындай,

Урматка улуу орус келди сүрөп» [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы. [Текст] А.Үсөнбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 75-б.]. Негедир жогорудагы мисалга келтирген ырларында бир жактуулук, жалпы ой жүгүртүү башка төкмөлөрдөн айырмаланып турган индивидуалдык өзгөчөлүктү баамдай албайсың. Деги эле ырдалган ырлардын көпчүлүгү шаблонго түшкөн ойлор, кайталанма көз караштар менен чектелип, ырдалган ырларында кандайдыр бир берилүүлүк, өзгөчөлүк көрүнбөгөн сыяктуу. Мунун өзү эмгек алдыңкысын, өлкөнүн ийгилик, жетишкендиктерин ырдоого берилген тапшырма, жалпы талаптын таасири болгон сыяктуу.

Жыйынтыктап айта турган болсок, анда А.Үсөнбаевдин доорду чагылдырууда бардык ырларында коомдун реалдуу картинасын ырга салганга аракеттенген. Бул төкмө акындын чыгармачылыгына илимий нукта объективдүү баа бере турган болсок, анда жалпы Союздук деңгээлдеги саясий көйгөйлөрдү козгоодо, айрыкча Ленин, партия, идеология жөнүндө ырдаган ырларында ошол мезгилдин талап-мүдөөсүнүн чегинде ыр курап, көпчүлүк акындарда кездешкен чыгармачылык тенденциянын нугунда ыр жаратканын, ага кандай саясий социалдык шарттар таасир бергенин көргөзгөнгө аракеттер көрүлдү.

3.3 Акындын чыгармаларынын поэтикалык мүнөзү. Акындардын чыгармачылыгы элдик оозеки чыгармачылык менен тыгыз байланышта болуп

жана анын негизинде өнүгүп келген. Андыктан ошол элдик поэзияга тиешелүү салттуулукту акындар алгач үйрөнүп, өз чыгармачылыгында калыптандырып жана аны өнүктүрөт. Мындай салттуулуктар жанрдык, тематикалык, идеялык салттуулуктар болуп эсептелет. Акындар чыгармачылыгы элдик поэзиянын салттарына таяна тургандыгы жөнүндө М.К.Көлбаева мындай дейт: “традициялуулук (салттуулук) биринчи кезекте, поэтикалык чыгармаларынын тилинин стилистикалык стереотиптүүлүгүнөн көрүнөт. Ал элдик поэзиядагы көркөм формула жана шилтемелердин колдонулушу менен мүнөздөлөт.

Акындар чыгармачылыгы форма жагынан гана эмес, мазмуну боюнча да элдик поэзиянын салттарына таянат. Элдик поэзиянын салттарына чыгарма канчалык каныккан болсо, анын элге алымдуулугу (элдүүлүгү) ошончолук бийик болору анык” [Көлбаева М. Айтыш өнөрүнүн табияты (эволюция, жанр, поэтика) [Текст]: филол. илим. док. ... дис. / М. Көлбаева. – Бишкек, 2015. – 28-б.]. Бул пикир акындар чыгармачылыгынын дээрлик бардык өкүлдөрүнө тиешелүү. А.Үсөнбаевдин чыгармачылыгы дагы элдик поэзиянын салттуулугунун нугунда өнүккөндүгүн жана ошол эле учурда поэтикалык жактан өз алдынчалыгын да байкоого болот.

Алымкул акын алгач *ыр куроо, муун өлчөм, уйкаштык* сыяктуу элдик поэзияда салт болуп калган көркөм каражаттардын негизинде ырларын жаратат. Алымкулда элдик салт мазмунду гана эмес, форманы берүүдө да өзгөчө экени байкалат. Мисалы, “Эшekten жолборс”, “Көзөлшаа” сыяктуу элдик жомокторду, элдик тамсилдерди кайрадан иштеп чыгып, жаңы формадагы, мазмундагы чыгармаларды элге тартуулайт.

А.Үсөнбаев башка акындардын акындык өнөрканасында сакталып келген салттуу поэтикалык каражаттарды пайдалануу менен өзүнүн чыгармачылыгына жаңылык киргизүүгө аракеттенет. Алсак, көп акындардын чыгармачылыгында кезиккен “*Кара тоонун боорунан, Кайнап чыккан аккан суу*” – деген аккан суу тууралуу философиялык салттуу формула Алымкулдун чыгармачылыгында да өздүк чеберчилик жана жаңы замандын деми менен ырдалгандыгын көрөбүз.

Ак жалама зоолордон,
Жарып чыккан аккан суу.
Алкымынан жез канат,

Балык чыккан аккан суу [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы [Текст] / А.Үсөнбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 33-бет.]

Акындар поэзиясындагы «*жорго*», «*булбул*», «*күкүк*», «*торгой*» жана башка поэтикалык формулалар Алымкулдун чыгармаларында баштапкы калыбында сакталат. Мисалы:

Ошондо барып көрүштүм,
Токтогул **булбул** асылга.

Күүлөнүп ырдап отурсаң,

Күкүк элең шактагы. Мындай сөз формулалар тууралуу адабиятчы А.Садыков “акын жалпы элдик тилдин казынасынан пайдаланары чындык.

Бирок, аны ар ким өзүлөрүнүн дараметине жараша ар кандай деңгээлде көркөмдөйт, кооздойт. Айталык, ал мурдатан фольклордо жашап келген сөз каражаттарына кайрылган күндө да, аны конкреттүү учурларга ыңгайлаштырат, ага жакын маанилик оттенколорду киргизет” [Садыков А.С. А.Осмоновдун өнөркана сыры [Текст] / А. С. Садыков. – Бишкек: Турар, 2004. – 69-б.] – деген оюн билдирет. Демек, А.Үсөнбаев да элдик поэзияда салтка айланган жеке сөз формулаларды колдонуп, өзү жашаган доорго жараша жаңылап бергенин мисалдардан көрдүк.

Алымкул Үсөнбаев өзүнүн чыгармачылыгында троптун эң эле кеңири тараган түрү болгон *салыштырууну* чыгармачылыгынын дээрлик бардык жанрларында кеңири колдонот:

Тамылжыган эки көз

Таңда чыккан чолпондой.

Көмкөрүлгөн соорусу

Казан асып койгондой.

Көз кумары тулпардын

Көркөмүнө тойгондой.

Кашка маңдай, ак шыйрак

Колдон жасап койгондой [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы. [Текст] /А.Үсөнбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. –70-б.].

Алымкулдун чыгармаларындагы “*Асман менен сүйлөшүп, Турган өңдүү келбети*”, “*Тоо мойну шуру тагынган, тоту куш сындуу кубулуп*” деген өңдүү саптарында салыштыруунун -дай мүчөсүнөн башка дагы “*сындуу*”, “*сыяктуу*”, “*сымал*” өңдүү жандоочтор менен айкалышы да колдонулган.

А.Үсөнбаев көркөм сөз каражаттарынын салыштыруу түрүнөн башка да **эпитет, метонимия, фразеологизмдин түрлөрүн, учкул сөз ж.б. түрлөрүн** кеңири колдонгон. Айталы, эпитетти акындын ар бир ырынан жыш кезиктирүүгө болот.

Мисалы:

“Торбулуу жайлоо Кырк-Серке,

Торгоюм Токо, өз жериң”. [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы. [Текст] /А.Үсөнбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 496-б.]. Бул саптарда акындар чыгармачылыгында салттуу болгон «*торгой*», «*булбул*», «*буудан*» өңдүү туруктуу эпитеттердин колдонгон.

А.Үсөнбаев ырларында уйкаштыктын курамы боюнча эки түрүн тең, жөнөкөй жана татаал уйкаштыкты пайдаланган.

Кайраттанып калк толкуп,

Намысы келген окшоду.

Казанат бүтүн жылкынын,

Чалышы келген окшоду.

Баштап жүргөн кыргыздын,

Карысы келген окшоду [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы. [Текст] /А.Үсөнбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 85-б].

Мында «окшоду» деген жөнөкөй сөз бул ыр саптарында жөнөкөй уйкаштыкты түзүп турат.

Канаттуу куштар өтө албас,
Карматып койгон чеби бар.
Каптаса тоону бузгандай,
Кадимки Балтика көлү бар.
Ак каардуу зоодой параход,
Айбаттуу, сүрдүү деми бар.
Ал деңиз толкуп чыкканда,

Агызып кетчү сели бар [Үсөнбаев, А. Тандалган чыгармалардын бир томдук жыйнагы. [Текст] /А.Үсөнбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 125-б].

Строфадагы «чеби», «көлү», «деми», “сели” деген сөздөрдөн соң «бар» деген сөз жанаша келип, эки компоненттен туруп, редифтүү татаал уйкаштыкты түзгөнүн көрөбүз.

Уйкаштыктын ыр сабындагы ордуна карата жогорку мисал кезектүү уйкашты (уйкаштын схемасы: а–б–в–б–г–б–д–б) түзсө, мындан башка да аксак уйкаш, аттама уйкаш, эгиз уйкаш аркылуу түзүлгөн ырларды арбын учуратабыз.

Муун өлчөмү жагынан Алымкулдун чыгармалары негизинен 7-8 муундук өлчөмдө түзүлгөн. Кийин акын жазма адабияттын үлгүлөрүнө көбүрөөк ык кое баштаганда 11-12 муундук ырларды жараткан. Ошондой эле бирдей эмес (неравносложные, смешанные размеры) муун өлчөмүндөгү ырлары да бар.

Кыздан чыккан кыраандар – 7 муун
Кыргызда калган үлгүсү, – 8 муун
Кыз куудуга келген кыз – 7 муун
Атка бекем, шамдагай – 7 муун
Илгерки кыз Сайкал, Жаңыл сиңдиси, - 11 муун
Жабдыктап кызды мингизди – 8 муун
Жараган күлүк бууданга – 8 муун
Кыйкырып көп эл кол чапты, – 8 муун

Жалпысынан алганда, акындын ырларында туруктуу поэтикалык формулалардын, тилдик көркөм сөз каражаттардын (троптун түрлөрү) бир нече түрү ыктуу пайдаланылат. Ал эми ыр түзүлүшүндөгү муун өлчөмүнүн салттуу нукта болушу, уйкаштыктын мыкты түзүлүшү ырларынын көркөмдүк деңгээлин аныктап турат.

КОРУТУНДУ

Төкмө акын, эл ырчысы Алмкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгын комплекстүү изилдөөдө төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик:

- **Алымкул Үсөнбаев – төкмө акын.** Алымкул өз чыгармачылыгын чакан той-аштарда, кыз оюндарда секетпай, күйгөн ырларды аткаруудан баштайт. Кийин таасирленүү, көнүгүү, тажрыйба топтоо, жамакчылык, өз алдынчалыкка өтүү, төкмөлүк же айтыш акыны, устаттык сындуу салттуу өнүгүү этаптарды басып өтүп, чыгармачылыгы андан ары калыптанган. Акындын акын болуп, чыгармачылыгынын андан ары өнүгүшүнө айылдаш акындар Сулайман, Аттокур, Айдараалы, Үмөталы ырчылардын, кийин Токтогулдун салымы зор болгон. Кийин кыргыздын улуу акындары Токтогул, Калык, Осмонкул, Ысмайыл өндүү акындар менен эл алдында ырдашып, чыныгы төкмөлүк сапатты калыптандырган;

- **Алымкул Үсөнбаевдин чыгармалары 30-жылдардан баштап жарык көрө баштайт.** Акын алгачкы “Ырлар” жыйнагы 1938-жылы басылып чыккан. Ушундан баштап ыр жыйнактары, жомоктору, анын вариантындагы кенже эпостор тынбай жарыяланып келет. Ал эми акындын чыгармачылыгына илимий баа берүү иши К.Маликовдун макаласынан башталып, Ж.Таштемиров, С.Байходжоев, С.Мусаев, Б.Кебекова, А.Обозканов, А.Турдугулов, С.Тиллебаев, М.Көлбаева ж.б. сыяктуу адабиятчылардын акындар поэзиясы тууралуу эмгектеринде, о.э. кыргыз адабиятынын тарыхына байланыштуу антологияда, залкар акындар серияларында акындын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу илимий талдоолор айтылып, портреттик мүнөздөгү макалалар жазылган;

- **Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгында акындар поэзиясындагы салттуулук толук сакталган.** Муну акындын турган жеринде ырды төгүп ырдаган төкмөлүгүнөн, чыгармачылык синкретизминен, устат-шакиртчиликтин салттуулугунан, идеялык-тематикалык, поэтикалык салттуулуктардан көрөбүз;

- **Алымкул Үсөнбаев – айтыш өнөрүнүн мыкты өкүлү.** Акындын Токтогул, Калык, Осмонкул сыяктуу белгилүү акындар менен болгон алым-сабак, учурашуу айтыштары бар. Токтогул менен ырдашкан “Акбаары”, “Кырк-Серке жайлоосунда Токтогул менен жолугушуу”, “Аксы багытында” жана “Осмонкул менен Алымкулдун совхоздор жөнүндө айтышы” сындуу айтыштары бул жанрдын классикалык үлгүсү катары бүгүнкү күнгө чейин ырдалып келет. Акындын айтыштарында жаңы заманды, совет өлкөсүнүн жетишкендиктерин даңазалоо идеялары күч экени байкалат;

- **Алымкул Үсөнбаев – өз вариантын жараткан айтуучу.** Акын элдик эпостордун бир нечесин ырдап, “Кожожаш”, “Саринжи-Бөкөй”, “Олжобай менен Кишимжан” сындуу эпосторду образдык жактан толуктап, негизги канондук сюжеттерге алымча кошумчаларын киргизип, өздүк варианттарын жарата алган. Ошондой эле “Нарикбай” элдик поэмасын айткандыгы тууралуу маалымат бар. Акындын вариантындагы кенже эпостордон тышкары анын эпикалык жанрдагы жомоктору да белгилүү. Элдик жомокторду трансформациялап, ыр түрүндө жомок жаратышы акындын

айтуучулугу менен бирге каралуучу өздүк чеберчилигинен кабар берет. Элдик жомокторду ырга салып, аларга жаңы түс берип, мааниси курч тамсилдерди да жараткан. Анын жомоктору, тамсилдери курч окуялуулугу жана поэтикалык өзгөчөлүгү менен өз алдынчалыкка ээ;

- **Алымкул Үсөнбаев – акындар чыгармачылыгындагы тематикалык салтты** өз чыгармачылыгында улантып, аккан суу, махабат, табият сындуу салттуу темаларга өз чеберчилигине жараша жаңычылдык киргизген. Табият темасындагы ырларында пейзаждык сүрөттөлөргө өтө бай жана заман талабына ылайык жаңылыктарды киргизүү менен ырларынын элдүүлүгүн арттыра алган.

- **Акын – доордун жарчысы.** Ал эки доордо өмүр кечирсе дагы акындык өнөрдөгү салттуу чыгармачылык жолду тутунуп, жаңы заманга жараша жаңычыл темада, идеяда чыгармаларды жаратып, өз ийгиликтерин көрсөтө алды. Жаңы доордо жараткан ырлары көбүнесе согуш, жаңы замандын жетишкендиктерин даңазалоо, чакырык темасындагы ырлар. Акындын салттуу ырларынан, жаңычыл мүнөздөгү чыгармаларынан көркөмдүүлүгү жактан ийгиликтүү чыккан ырлары арбын.

Акындын согуш темасындагы ырлары согуштагы жоокерлерге дем-күч берип турса, тылдагы эмгекчи элге кайрат берип турган. Акын элдик ырчы, ал элдин жашоосунда кандай жаңылык болсо ырга салган. Партия, Ленин, Совет өкмөтү жөнүндөгү ырлары жаңы заман жөнүндө элди кабардар кылуу, эмгекке, окууга чакыруу мүнөзүндө болгон. Бул жаатта акын ырларды, “Биринчи бригада” сыяктуу көлөмдүү поэмаларын да жараткан

- **Алымкул Үсөнбаевдин чыгармаларынын тили бай, көркөмдүгү бийик.** Ал акындар поэзиясынын башка өкүлдөрү да таянган элдик поэзияда салтка айланган поэтикалык каражаттарды пайдаланат. Оозеки чыгармачылыкта кездешүүчү туруктуу сөз айкаштарын, салыштырууларды, эпитеттердин түрлөрүн чыгармачылыгында ыктуу колдонуу менен ырларынын көркөмдүгүн бийиктете алды. Ырларынын көбү салт болуп калган 7-8 муундан турса, кийин жазма адабияттын таасири менен 11-12 муун өлчөмүндөгү ырлары да бар.

Жыйынтыктап айтканда, Алымкул Үсөнбаев элдик оозеки чыгармачылыктын бай казынасын сактап, жайылтып жана кайрадан иштеп чыгуу менен бирге заманга жараша ырларды чыгарып, бай мурас калтырган жана айтуучулугу, мукамдуу үнү жана аткаруучулугу менен эл эсинде калган залкар талант.

**Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү эмгектерде
чагылдырылды:**

1. **Сагындык кызы Ж. А.** Үсөнбаевдин өмүрү жана чыгармачылык жолу [Текст] / Ж.Сагындык кызы // Тил, адабият жана искусство маселелери. Атайын чыгарылыш. – 2018. – 144-148-б.
2. **Сагындык кызы Ж. А.** Үсөнбаевдин чыгармачылыгындагы салттуу темалар [Текст] / Ж.Сагындык кызы // Известия ВУЗов Кыргызстана. - №11. – 2018. – 166-170-б.
<http://www.science-journal.kg/ru/journal/2/archive/13557>
3. **Сагындык кызы Ж.** Акындык өнөрдөгү салттуулуктар жана акындын чыгармачылыгынын калыптанышы [Текст] / Ж.Сагындык кызы // ALATOO ACADEMIC STADIES. - №4 – 2018. – 93-102-б.
https://elibrary.ru/download/elibrary_37253281_16150643.pdf
4. **Сагындык кызы Ж.** Алымкул Үсөнбаевдин алгачкы айтыштары [Текст] / Ж.Сагындык кызы // ALATOO ACADEMIC STADIES. - №3 – 2020. – 232-238-б.
https://elibrary.ru/download/elibrary_44451182_92498757.pdf
5. **Сагындык кызы Ж. А.** Үсөнбаевдин чыгармачылыгындагы доордун сүрөттөлүшү [Текст] / Ж.Сагындык кызы // ALATOO ACADEMIC STADIES. - №4 – 2020. – 262-269-б
https://elibrary.ru/download/elibrary_44744126_57150247.pdf
6. **Сагындык кызы Ж. А.** Үсөнбаевдин чыгармачылыгы жана советтик идеология [Текст] / Ж.Сагындык кызы // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - №8. – 2020. – 239-243-б.
https://elibrary.ru/download/elibrary_45620373_59282967.pdf
7. **Сагындык кызы Ж.** Акын А. Үсөнбаевдин чыгармаларынын жарыкка чыгышы жана изилдениш тарыхы [Текст] / Ж.Сагындык кызы // Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. - №8 – 2020. – 256-260-б.
https://elibrary.ru/download/elibrary_45620377_80618417.pdf
8. **Сагындык кызы Ж.** “Кедейкан” эпосу Алымкул Үсөнбаевдин вариантында [Текст] / Ж.Сагындык кызы // Бишкек мамлекеттик университетинин Жарчысы. –2021. - №2-3 (56-57). – 178-180-б.
https://www.elibrary.ru/download/elibrary_47310761_31433999.pdf
9. **Сагындык кызы Ж.** “Олжобай менен Кишимжан” Алымкул Үсөнбаевдин вариантында [Текст] / Ж.Сагындык кызы // Бишкек мамлекеттик университетинин Жарчысы. – 2021. - №2-3 (56-57). – 180-183-б.
https://www.elibrary.ru/download/elibrary_47310762_25424477.pdf

Сагындык кызы Жанардын “Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгындагы салттуулук жана өздүк чеберчилик маселелери” деген темада филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн 10.01.01 – кыргыз адабияты, 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: акындар чыгармачылыгы, айтуучулук өнөр, айтыш өнөрү, Алымкул Үсөнбаев, жазма адабият, жомоктор, кенже эпос, көркөм сөз каражаттары, поэтикалык өзгөчөлүк, синкреттүүлүк, советтик идеология, сюжеттик айырмачылык, тематикалык салттуулук, төкмө акын, устат-шакиртчилик, ырчы, эволюциялык баскыч, элдик оозеки чыгармачылык.

Илимий иштин объектиси: А.Үсөнбаевдин жарык көргөн жыйнактары, акындын вариантындагы кенже эпостор, жомоктор жана акындын чыгармачылыгы боюнча изилденген эмгектер болду.

Илимий иштин предмети: А.Үсөнбаевдин жалпы чыгармачылыгы жана чыгармаларындагы салттуулуктун сакталышы жана жекелик өзгөчөлүктөрү, кенже эпосторду, жомокторду айтууда өздүк чеберчилиги эсептелет.

Изилдөөнүн максаты: Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылык портретин түзүү, салттуулуктун акындын чыгармачылыгында улантылышын жана жеке чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн белгилөө, бүгүнкү күнгө чейин жарык көргөн чыгармаларына тематикалык-идеялык талдоо жүргүзүү менен чыгармачылык синкреттүүлүк сапатын белгилөө, элдик жомокторду кайрадан иштеп чыгуудагы, кенже эпосторду айтуудагы А.Үсөнбаевдин ийгилик, кемчиликтерин талдап, сюжеттик-композициялык, поэтикалык өзгөчөлүктөрүн ачуу, чыгармачылыгындагы доордун таасирин, көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Изилдөөнүн методдору: Ишти жазууда фольклортаануу, акындар чыгармачылыгы, адабияттаануу илиминдеги буга чейинки кеңири колдонулуп келген тарыхый-обзордук, салыштырма-типологиялык, адабий-теориялык, сюжеттик, поэтикалык талдоо методдору пайдаланылды.

Алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы: Алымкул Үсөнбаевдин вариантындагы кенже эпостор башка варианттар менен салыштырылып, окшоштук, айырмачылыктары көрсөтүлдү; элдик жомокторду жаңы формада иштеп чыгуу өзгөчөлүгү көрсөтүлдү; ырларында салттуулуктун сакталышы жана өздүк чеберчилиги аныкталды, ырчылыгынын калыптанышы, чыгармачылыгындагы синкреттүүлүк изилденди, айтыш өнөрүндөгү өзгөчөлүгү белгиленди.

Изилдөөнүн колдонуу чөйрөсү жана сунуштар: жогорку окуу жайларында, орто мектептерде ж.б. билим берүү мекемелериндеги акындар поэзиясы багытындагы сабактарды окутууда колдонулат. Реферат, курстук иш, дипломдук иштерди, окуу куралдарын жазууда материал боло алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сагындык кызы Жанар “Проблемы традиционности и индивидуального мастерства в творчестве Алымкула Усенбаева” на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература, 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: Алымкул Усенбаев, акын-импровизатор, искусство айтыша, искусство сказительства, малый эпос, наставничество-ученичество, письменная литература, поэтические особенности, синкретичность, сказки, певец, советская идеология, сюжетная специфика, творчество акынов, тематическая традиционность, устное народное творчество, художественные лексические средства, эволюционная ступень.

Объект научной работы: Опубликованные сборники А. Усенбаева, варианты малых эпосов акына, сказки, а также труды по исследованию творчества акына.

Предмет научной работы: Общее творчество А. Усенбаева, традиционность и индивидуальные особенности его произведений, мастерство акына как сказителя малых эпосов и сказок.

Цель исследования: Составление творческого портрета Алымкула Усенбаева, определение степени сохранения традиций в творчестве акына и его индивидуальных особенностей, проведение идейно-тематического анализа опубликованных произведений для определения качества творческого синкретизма, анализ достижений и недостатков акына в переработке народных сказок и сказывании малых эпосов для раскрытия сюжетно-композиционных, поэтических особенностей, анализ влияния эпохи на художественные особенности творчества акына.

Методы исследования: При работе над диссертацией нами были использованы широко распространённые в фольклористике, акынском творчестве, литературоведении историко-обзорный, сравнительно-типологический, теоретико-литературный, сюжетно-поэтический методы анализа.

Научная новизна полученных результатов: Проведено сравнение вариантов малых эпосов Алымкула Усенбаева с каноническими вариантами для выяснения их схожести и различий; показана специфика его переработки народных сказок в новой форме; определены традиции и индивидуальное мастерство; исследовано формирование его как исполнителя, определена синкретичность в его творчестве, особенности его импровизаторства в айтышах.

Сфера использования результатов работы: Результаты нашего исследования могут быть использованы при изучении поэзии акынов в высших учебных заведениях, средних школах, а также для написания рефератов, курсовых работ, дипломных работ, разработке учебно-методических пособий и др.

SUMMARY

Of a thesis by Sagyndyk kyzy Zhanar "Problems of conventionality and individual skill in the work of Alymkul Usenbaev" for a scientific degree of Candidate of Philological sciences on the specialty 10.01.01 - Kyrgyz literature, 10.01.09 - folklore

Key words: creativity of akyns, art of storytelling, thematic tradition, fairy tales, singer, artistic lexical tools, Alymkul Usenbaev, akyn-improviser, Soviet ideology, mentoring-apprenticeship, art of aytsh, evolutionary stage, oral folklore, written literature, poetic features, plot specificity, small epic, syncreticity.

Object of scientific work: Published collections of A. Usenbaev, variants of the akyn's small epics, fairy tales, as well as works on a research of akyn's creativity.

Subject of scientific work: The general creativity of A. Usenbaev, the tradition and individual characteristics of his works, the skill of the akyn as a storyteller of small epics and fairy tales.

Goal of research: Drawing up a creative portrait of Alymkul Usenbaev, determining the degree of preservation of traditions in the work of the akyn and his individual characteristics, conducting an ideological and thematic analysis of published works to determine the quality of creative syncretism, analyzing the achievements and shortcomings of the akyn in the processing of folk tales and telling small epics to reveal the plot -compositional, poetic features, analysis of the influence of the era on the artistic features of akyn's work.

Research methods: While working on the dissertation, we used the historical-survey, comparative-typological, theoretical-literary, plot-poetic methods of analysis that are widespread in folklore, akyn art and literary criticism.

Scientific novelty of the results obtained: A comparison of the variants of small epics by Alymkul Usenbaev with the canonical versions was carried out to clarify their similarities and differences; the specificity of its processing of folk tales is shown in a new form; traditions and individual craftsmanship are defined; the formation of him as a performer is investigated, syncretism in his work, the peculiarities of his improvisation in the aytsh are determined.

Scope of use of the results of the work: The results of our research can be used in the study of the poetry of akyns in higher educational institutions, secondary schools, as well as for writing essays, term papers, theses, the development of teaching aids, etc.